

Філософія

УДК 1:316.4

СУЧАСНИЙ ВІРТУАЛЬНИЙ ПРОСТІР: КОНГЕНІАЛЬНІСТЬ ВІРТУАЛЬНОСТІ Й МІФУ

Дзьобань Олександр Петрович,
доктор філософських наук, професор

У статті наголошується на необхідності виявлення й вивчення просторових характеристик віртуальної реальності та категорії «віртуальний простір». Проводяться паралелі між віртуальним простором, що створюється сучасними інформаційно-комунікаційними засобами й технологіями, і простором, створюваним міфом. Показано, що в результаті нелінійності та синергійності просторових уявлень мислення стає міфологічним, набуває великої образності, включаючи в себе неоднозначність, метафоричність. Віртуальний простір виявляє міфологічні риси, які наповнюють цю категорію конкретним змістом, він конструюється, моделюється за існуючими законами, закладеними в міфологічній свідомості людини.

Ключові слова: інформаційний простір, віртуальний простір, інформаційні технології, свідомість.

Dzoban Oleksandr

MODERN VIRTUAL SPACE: CONGENIALITY OF VIRTUALNESS AND MYTH

In the article is marked on the necessity of exposure and study of spatial descriptions of virtual reality, and category «virtual space». Compared between the virtual space, created by modern of informatively-communication facilities by and technologies, and space, created myth. It is shown that as a result of not linearness and sinergy of spatial presentations of thinking becomes mythological, acquires a large vividness, including for itself an ambiguousness, metaphorical. Virtual space finds out mythological lines that fill with this category concrete maintenance, he is constructed, designed after the existent laws stopped up in mythological consciousness of man.

Keywords: informative space, virtual space, information technologies, consciousness.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток інформаційно-комунікативних технологій ініціював широку експансію поняття «віртуальний простір», його популярність і повсюдне вживання, особливо в науковому дискурсі, а також його смислову поліфонію. Реальність, що

позначається цим поняттям, стала важливим чинником розвитку культури, частиною буття людини, особливим середовищем. З нею прямо або побічно пов'язані всі сфери людської життєдіяльності. Виняткова значущість віртуального простору актуалізує його філософське

обґрунтування, зокрема осмислення його онтологічної природи.

У наш час серед інших світоглядних проблем особливої актуальності для наукового знання набуває проблема виявлення й вивчення просторових характеристик віртуальної реальності, і категорія «віртуальний простір» має бути термінологічно утверджена в науковій літературі. Сучасний віртуальний простір усе ще залишається малодослідженим, спроби його вивчення й онтологічного обґрунтування є нечисленними, що актуалізує проблему дослідження віртуального простору на рівні філософського узагальнення.

Результати аналізу наукових джерел і публікацій свідчать про те, що на сьогоднішній день співіснують різноманітні й досить суперечливі точки зору на природу та сутність сучасного віртуального простору, концептуальні протиріччя у його розумінні, що створює ситуацію невизначеності, яка ускладнює вивчення й усвідомлення феномену. Особливо мало уваги приділяється сутності онтологічних основ віртуальної реальності, які зокрема розглядаються крізь призму таких важливих буттєвих категорій, як простір і час.

Метою статті є спроба філософського осмислення просторових характеристик віртуальної реальності в контексті співвідношення віртуального та міфологічного.

Виклад основного матеріалу. З огляду на те, що навколишній світ – складне ієрархічне багаторівневе утворення, у ньому можна виокремити різні типи простору, які відповідають цим рівням. При такому різноманітті зводити розуміння простору виключно до його фізичного рівня було б не зовсім коректно, оскільки людина перебуває не тільки у фізичному світі, а й у світі біологічному, соціальному, духовному тощо. На слушну думку О. Мостепаненка, критерієм існування будь-якого специфічного типу простору має вважатися наявність особливої геометрії. Виходячи з цього, О. Мостепаненко виокремлює кілька типів простору: фізичний, перцептуальний, концептуальний [1]. Варто зазначити, що в цьому переліку визначальну роль відіграє фізичний тип простору.

Ми ж зупинимось на *перцептуальному просторі*, елементарним складником якого, його началом є сприйняття людиною навколишнього світу. Очевидно, що сприйняття людини – це сукупність відчуттів, котрі впорядковані та згруповані

певним чином, пов'язані та співвіднесені з реальними речами навколишнього світу. Увесь комплекс відчуттів утворює єдиний простір, який називається перцептуальним, іншими словами – психологічним. В історії філософії спостерігається розмежування реального та перцептуального простору. Таке розмежування спостерігаємо, наприклад, у творах Б. Рассела, зокрема у праці «Проблеми філософії», де автор зазначає: «Не тільки фарби, звуки і т. д. відсутні у світі наукової матерії, але також і простір, який ми сприймаємо зором або дотиком. Для науки суттєво, що її матерія знаходиться у просторі, але цей простір не може бути тим же точно простором, який ми бачимо або відчуваємо ... реальна форма, якою цікавиться наука, повинна знаходитись у реальному просторі, який повинен відрізнятися від удаваного простору кожної окремої людини» [2, с. 22].

Безумовно, необхідно чітко розмежувати перцептуальний простір, у якому локалізовані наші відчуття, і реальний простір, у якому локалізовані фізичні об'єкти. Але не менш важливо врахувати й певний взаємозв'язок між двома цими різновидами простору. Варто відзначити певний ізоморфізм структури сприйняття суб'єкта і реальності, яка відображається. Тобто відношенням сприйняття у перцептуальному просторі відповідають відношення реальних об'єктів у фізичному просторі. Як справедливо вказує О. Єлхова, перцептуальний простір, відображаючи реальну просторову структуру, виявляється пов'язаним із екстенсивним порядком співіснування відчуттів суб'єкта сприйняття, прямо або опосередковано викликаних реальними об'єктами та явищами зовнішнього світу [3, с. 232]. Таким чином, реальний простір слугує своєрідним прототипом простору перцептуального.

Засобом пізнання й опису реального і перцептуального простору слугує концептуальний простір, під яким зазвичай маються на увазі логічні моделі, що можуть бути засобами наукового підходу до вивчення інших типів простору [1, с. 200; 4, с. 251]. Так, наприклад, до концептуальних видів простору відносять: геометричний тривимірний евклідовий простір, простір Лобачевського, чотиривимірний еліптичний простір Рімана, нескінченно вимірний гільбертовий простір, нехаусдорфовий топологічний простір. Серед перелічених одні концептуальні різновиди простору є більш близькими до реального простору, інші – досить далекими від реальних просторових відносин. Концептуальний

простір виникає тоді, коли людина, прагнучи пізнати реальний простір, абстрагується від усього особистого, несуттєвого, що початково притаманне перцептуальному просторові. Результатом такої розумової діяльності стало створення евклідової геометрії, яка відображає реальні просторові відношення. Зважаючи на відсутність інших видів концептуального простору, геометричний тривимірний евклідовий простір протягом тривалого періоду часу у свідомості людей ототожнювався з реальним простором. Лише з моменту відкриття неевклідової та багатовимірних геометрій очевидним стає той факт, що евклідовий простір є лише абстракцією, а не самою реальністю, хоча й дуже близько описує її.

На нашу думку, доцільно провести паралелі між віртуальним простором, який створюють сучасні інформаційно-комунікаційні засоби й технології, і простором, який створюється міфом. Тому подальший розгляд проблеми віртуальної реальності тісно переплітатиметься зі зверненнями до міфологічних аспектів реальності. У цьому контексті, спираючись на роботу «Філософія символічних форм» Е. Кассіра, вихідною точкою міркувань доцільно взяти ту обставину, що «міфологічний простір займає своєрідну середню позицію між чуттєвим простором сприйняття і простором чистого пізнання, простором геометричного споглядання» [5, с. 98]. Тобто міфологічний простір (на кшталт віртуального) розташовується між перцептуальним і концептуальним просторами.

Міф як система опису світу включає в себе розуміння простору, який, виникнувши, не залишався статичним і змінювався у процесі суспільного розвитку. Так, на ранніх стадіях розвитку міфічного опису навколишнього світу простір не володів великою смисловою глибиною і співвідносився з чуттєвим, а не смисловим сприйняттям. На наступних стадіях розвитку міфу формується внутрішній суб'єктивний простір, у якому фізичний простір навколишнього світу виявляється представленим у вигляді знаків з їхніми смислами. Тобто єдиний нерозчленований простір починає розвиватися й розпадається на безліч елементів, кожному з яких відповідають знак і смисл, а не тільки чуттєве переживання й емоційна реакція [6–8].

З виникненням смислового простору, сполученого з фізичним, у сприйнятті останнього людина знаходить багатомірність,

а нерозчленований потік її чуттєвих переживань замінюється переживанням знаків і їхніх смислів. Переживання світу як смислової схеми відрізняється тим, що міф, передаючи просторові характеристики у вигляді мовної структури, уже встановлює певні стандарти сприйняття світу, які роблять його загальним для всіх. Це дозволяє людині набувати досвіду, який був отриманий іншими людьми і збережений мовною структурою міфу [3, с. 234]. Дії, одного разу вчинені індивідом у фізичному просторі, стають змістом свідомості й набувають просторових характеристик, властивих смислового простору. Взаємозв'язок між двома різновидами простору здійснюється таким чином: фізичний простір містить елементи, що сприймаються людиною як знаки, а їхні властивості як смисли знаходяться у внутрішньому смислового простору; і ці властивості даються людині у вигляді мовних структур міфу.

Людина, сприймаючи навколишній світ, спирається на досвід, який у неї вже є, при цьому початок формування такого досвіду протікає неусвідомлено. Коли ж такий досвід уже стає осмисленим, то внутрішній смисловий простір багато в чому виявляється вже сформованим, і надалі спостерігається тільки його розвиток. Набутий раніше досвід виражається у вигляді простору знаків, наділених смислами. Людина сприймає елементи навколишнього світу, які об'єднуються під одним знаком, і до цього знака додається його смислова сторона, отримана раніше як досвід. Сенс визначає схему розміщення знака в метричному й топологічному просторі сприйняття, він є результатом взаємодії людини з навколишнім світом, унаслідок чого не існує сам по собі, а є відношенням до чогось. Тому сенс не існує як щось незмінне, а є результатом сполучення структури свідомості з навколишнім світом.

Таким чином, один і той же елемент навколишнього світу може мати абсолютно різні смисли. Інформація, що надходить із навколишнього світу, має певний зміст для того, хто занурений у неї, у іншого адресата цієї інформації сенс може бути зовсім іншим [9–11]. Смислова сторона сприйняття не є чимось фізичним, оскільки в навколишньому просторі смислів, що позначені якимись додатково сприйнятими людиною характеристиками, просто не існує. Смислова схема у внутрішньому просторі виникає шляхом отримання й обробки інформації в результаті досвіду постійної взаємодії людини з оточуючим світом.

Поява та розвиток інформаційних технологій, специфічних засобів масової комунікації змінили світосприйняття людини, визначили формування нового типу простору – віртуального. М. Маклюен, одним із перших звертаючи увагу на роль впливу інформаційно-комунікаційних технологій на світосприйняття людини безвідносно до змісту повідомлення, робить такий висновок: «Засіб передачі повідомлення сам є повідомленням» [12, с. 11]. Учений вважає, що засіб масової інформації не є нейтральним. Він суттєво впливає на суспільство, скоріше, не своїм змістом, а характером передачі повідомлення. Так, наприклад, усе передане по телебаченню, стає «телегенним». Головна риса «телегенності» – мозаїчність повідомлення, яка є обставиною порушення причинно-наслідкових зв'язків у свідомості людини та повернення її до структури донаукового міфологічного мислення [13, с. 138–148].

Наприклад, транслуючи новини, телебачення привертає увагу глядачів до минулого і тут же повідомляє про кінцевий результат. Унаслідок цього створюється ілюзія, що демонстрація дії приводить до певного наслідку. Людина, що перебуває перед екраном телевізора, з'єднує всю прогресивну телевізійну мозаїку через резонанс взаємних відображень її окремих елементів. Так телебачення знову й знову занурює людину в міфологічний простір, через що в свідомості телеглядачів постійно формується та відтворюється «кулястий» космос взаємозв'язків, котрі миттєво виникають, вбираючи все, що відбувається на телеекрані [14–15].

М. Маклюен висуває на перший план міф як спосіб сприйняття світу, найбільш органічний для людини, на який впливають засоби миттєвої електронної інформації. Діяльність засобів масової інформації перестає бути похідною від будь-яких подій і стає першопричиною, що наділяє дійсність своїми властивостями. У міфологічному віртуальному просторі події, які не відбувалися, можуть симулюватися, а реальні події можуть бути представлені у спотвореній формі, перетворені на образ і миттєво розповсюджені по всьому світу. Таким чином, як справедливо вважає О. Єлхова, відбувається конструювання нової віртуальної реальності й формування її особливого міфологічного простору [3, с. 236].

У таких умовах індивід сприймає інформацію як потік, причому сучасні телекомунікаційні засоби дозволяють людині самій

конструювати складні інформаційні потоки. Яскравим прикладом тут може слугувати занурення людини у світ Інтернету, при якому вона починає сприймати гіпертекстову інформацію. М. Маклюен у зв'язку з цим називає нові засоби масової комунікації виведеною назовні нервовою системою людини. Дійсно, нові інформаційні технології не підміняють реальність, а людина, використовуючи їх, створює нову віртуальну реальність зручним для себе способом.

Коли людина опиняється зануреною у віртуальну реальність як особливе середовище, стають можливими два варіанти сприйняття цієї реальності. У першому випадку увага індивіда акцентується на чомусь логічному й абстрагованому, всезагальному та подібному. У другому – він занурюється у міфологічне сприйняття навколишнього середовища, зосереджується вже на чомусь неповторному, конкретному, емоційно-образному. Таким чином, різні типи світосприйняття зумовлюють різні типи структурування, побудови віртуального простору, ніби дві проекції світу, що не перетинаються одна з одною. Причина такої множинності полягає в акцентах, розставлених кожним користувачем інформаційно-комунікаційних засобів по-своєму. У більшості випадків сприйняття та конструювання віртуальної реальності здійснюється за другим, емоційно-образним типом.

Користувач інформаційно-комунікаційних засобів, занурений у віртуальну реальність, творить її у її ж середовищі. Тобто людина конструює, формує віртуальну реальність, але створює її аж ніяк не довільно, не просто реалізуючи власні переваги й бажання, а за існуючими законами конструювання, закладеними в її міфологічному світогляді. Так, О. Лосєв у праці «Діалектика міфу», розглядаючи міф як невід'ємну частину культури, зазначає, що міф є діалектично необхідною категорією свідомості людини та її буття взагалі, при цьому для суб'єкта міф є самим життям, а не ідеальним поняттям. «Міф не є твір або предмет чистої думки. Чиста абстрактна думка найменше бере участь у створенні міфу» [16, с. 11]. Далі науковець конкретизує: «Міф не є буття ідеальне, але таке, що життєво відчувається і твориться, речова реальність і тілесна, до жвавості тілесна дійсність» [16, с. 14].

Міф, на думку О. Лосєва, – украй необхідна (трансцендентально-необхідна) категорія думки й життя, і в ньому немає абсолютно нічого випадкового, непотрібного, довільного, вигаданого

або фантастичного. Це — справжня й максимально конкретна реальність. Для міфічного суб'єкта це є справжнє життя, з усіма його сподіваннями й страхами, очікуваннями й відчаєм, з усією його реальною повсякденністю і чисто особистою зацікавленістю [17]. Переймаючись питанням: «Що таке простір і час, з яких виключена будь-яка міфологія?», учений доходить висновку: «Простір і час у цьому випадку, очевидно, повинні залишитися тільки у вигляді абстрактних принципів, які можуть не заповнюватися міфологічними образами і можуть взагалі нічим не заповнюватися, а бути абсолютною порожнечою, позбавленою жодних оформлень і фарб» [18].

Ведучи мову про віртуальний простір, насамперед варто відзначити, що він тісно пов'язаний зі сприйняттям людиною зовнішнього світу. Новітні технології на рівні відчуттів цілеспрямовано прагнуть створити у користувача інформаційно-комунікаційних засобів найбільш достовірну ілюзію реальності штучного світу. Органи чуття якраз і є тим механізмом, за допомогою якого здобуваються знання про навколишнє середовище і створюються уявлення. Якщо на ці знання цілеспрямовано вплинути певного роду штучними стимулами, то сукупність відчуттів, які виникатимуть у людини, також становитиме образ деякої реальності, яку можна позначити терміном «віртуальна реальність». Таким чином, як справедливо стверджує О. Єлхова, віртуальний простір базується на перцептуальному типі простору, який є передумовою і найважливішою умовою для нього [3, с. 240]. Коли користувач інформаційно-комунікаційних засобів занурюється у віртуальну реальність, то його свідомість живиться інформацією, що сприймається органами чуттів, і ця інформація координує його положення у віртуальному просторі. Знаки, сприйняті як відповідні елементи навколишнього світу, наділяються сенсом, між ними встановлюються смислові зв'язки. Зміна положення користувача інформаційно-комунікаційних засобів у віртуальному просторі задає новий потік інформації, а відтак і нове її сприйняття.

Віртуальний простір, у який виявляється зануреною людина, має низку міфологічних рис. Він уявляється як перехід із деякого неоформленого стану в оформлений, подальше становлення якого відбувається шляхом появи все нових ієрархічних рівнів. Феномени, що належать до перехідних етапів, як правило, мають риси нелінійності. Багато властивостей віртуального простору

є наслідком його нелінійної організації і в міфологічному континуумі, де хаос вторгається у впорядкований простір, у т. ч. спостерігається коливання від порядку до хаосу, безперервна зміна двох начал. Міфологічний простір віртуальної реальності є подібним до живого організму, який народжується і розвивається, життя якого протікає за законами еволюції і все більше ускладнюється.

Занурення у віртуальну реальність викликає нові асоціації, поява одного образу актуалізує інший. Людина розгортає простір віртуальної реальності, і це здійснюється у вигляді руху образів у потоці віртуальної події.

На сьогоднішній день виокремлено різні види віртуальної реальності: психологічна, естетична, соціальна, комп'ютерно-технічна й інші, але саме віртуальна реальність, породжена новітніми інформаційними технологіями, на наш погляд, є найбільш важливою серед них. Існування у становленні, процесуальності, єдності суб'єктивного й об'єктивного — усе це присутнє у віртуальній реальності кіберпростору. Тут спостерігається медіативний процес, який скасовує питання про приналежність до сфери суб'єкта чи об'єкта, створюється простір, що є віртуальним за своєю суттю. Перебуваючи в цьому просторі, людина має можливість конструювати його, накладати на нього печатку власної суб'єктивності.

Віртуальний світ безпосередньо залежить від свідомості людини, котра перетворюється на співучасника, який відчуває ефект зворотного зв'язку. Спостерігається не тільки вербальний, візуальний, але і чуттєво-поведінковий полілог користувача з віртуальним середовищем. При цьому, як неодноразово зазначалося, віртуальна реальність наповнюється і реальною подією емпірією, і результатами процесів мислення й уяви, які визначаються функціонуванням як свідомого, так і несвідомого. У віртуальній реальності отримують можливість реалізації світи фантазій, художніх образів, ігор, вірувань, сновидінь [19–22].

Отже, віртуальну реальність, створену інформаційно-комунікаційними технологіями, неможливо однозначно зарахувати ані до світу об'єктивної, ані до світу суб'єктивної реальності. Її не можна охарактеризувати лише як об'єктивну реальність, оскільки неможливо локалізувати й зафіксувати необ'єктивовану сукупність усіх мережевих взаємозв'язків, що забезпечують

її існування [23]. Подібна процедура миттєво переводить динаміку віртуального в статичну застиглої об'єкта. Віртуальну реальність також неможливо віднести виключно до сфери суб'єктивної реальності, оскільки вона завжди виявляється чимось зовнішнім, позаіндивідуальним для людини.

Віртуальна реальність розташовується ніби у просторі між двома реальностями (суб'єктивною та об'єктивною), в зоні їх взаємодії, взаємозв'язку, взаємозалежності. Це анітрохи не применшує онтологічний статус віртуальної реальності, а навпаки підвищує його, оскільки в цьому випадку і об'єктивна, і суб'єктивна реальності виявляються залученими у процес мережевої взаємодії і в результаті виступають елементами віртуальної реальності.

Унаслідок такої взаємодії виникає образ всеохоплюючої павутини безлічі прямих і зворотних зв'язків між різнорідними елементами гіпертексту, який є візуальною репрезентацією такого типу зв'язності, який іменується мережевим. Величезні масиви інформації, що становлять наповненість віртуального мережевого світу, перебувають у динамічному стані, постійно змінюються, поповнюються, рухаються і, як наслідок, багато в чому визначають властивості віртуального світу, який стає таким же безмежним, як і реальний простір.

Віртуальний світ, створений новітніми інформаційними технологіями, включає людину у процес сприйняття цілком і відразу. Виникає багатолічність створюваного віртуального світу, нескінченна павутина ходів користувача інформаційно-комунікаційних засобів. Залежно від ситуації один і той же контекст може бути розглянуто під різними кутами зору, і це вже накладає певний відбиток на створюваний віртуальний потік. Відповідно, нові ситуації й контексти, з якими стикається індивід, блукаючи по безкрайньому простору мережі віртуального світу, вимагають від нього кожен раз іншої поведінки.

Як **висновок** відзначимо, що сучасне світобачення, ініційоване новітніми інформаційними технологіями, визначається парадигмою, що отримала назву постнекласичної. У рамках постнекласичного типу наукової раціональності реальність виявляється представленою не стільки лінійно й виразно, скільки нелінійно та синергійно, а сприйняття цієї дійсності виявляється таким, що відповідає цій синергійності. Відповідно, змінюється й

мислення людини, воно стає міфологічним, набуває великої образності, включаючи в себе неоднозначність, метафоричність.

У наші дні спостерігається своєрідне повернення до міфологічного світосприйняття, збагаченого принципами спостерігача, який завжди пам'ятає про свою присутність у реальності, що спостерігається, та усвідомлює її неминучі зміни у зв'язку з цим. Спостерігається підвищення статусу міфологічного світогляду, який передбачає єдність людини й навколишнього середовища, його рівноправну включеність у ланцюг взаємодій, що визначають результат такого співбуття. Процеси, що відбуваються, призводять до зміни реальності, у якій перебуває людина. Врешті ця реальність уже стає віртуальною: образно-особистісною та метафоричною, веде людину іншим витком спіралі розвитку, одночасно повертаючи її в царину архетипів і символів.

У віртуальній реальності поступово зникають просторові та часові розмежування, стираються міждержавні кордони, пропагуються нові цінності, моделі поведінки, світоглядні стереотипи. Феномен віртуалізації життєвого простору людини та суспільства характеризує принципово новий тип символічного існування людини, соціуму, культури.

Віртуальному простору притаманні зміщення реальності, наслідком чого постає зміщення полюсів того, що означається, і того, що означає. Останнє, у свою чергу, призводить до того, що весь зміст реальності переводиться у площину видовищного, а сама реальність втрачає основу, і в ній відбувається нейтралізація смислу. Актуалізація віртуального як форма трансгресії може сприяти збагаченню сфер свідомості та діяльності особистості, розширенню її життєвого світу і життєвих можливостей. Але актуалізація віртуальної складової життєвого простору може бути й деструктивною для особистості, оскільки містить у собі загрозу нічим не обмеженої, демонічної творчості, яка може знищити як особистість, так і суще [24, с. 46; 25, с. 177].

Віртуальний простір виявляє міфологічні риси, які наповнюють цю категорію конкретним змістом. Зіставлення характеристик міфу й віртуальної реальності виявляє їхню подібність і гомоморфізм. Віртуальний простір не є апріорною формою, він виявляється тим, що конструюється, моделюється за існуючими законами, закладеними в міфологічній свідомості людини.

Список використаних джерел

1. Мостепаненко А.М. Проблема универсальности основных свойств пространства и времени. — Л. : Наука, 1969. — 230 с.
2. Рассел Б. Проблемы философии / пер. с англ. Ю.В. Дубровина. — Новосибирск : Наука, 2001. — 111 с.
3. Елхова О.И. Онтологическое содержание виртуальной реальности : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.01 / Оксана Игоревна Елхова. — Уфа, 2011. — 330 с.
4. Бурбаки Н. Очерки по истории математики / пер. с франц. И.Г. Башмаковой. — М. : Иностранная л-ра, 1963. — 292 с.
5. Кассирер Э. Философия символических форм : в 3 т. / пер. с нем. С.А. Ромашко. — М.; СПб. : Университетская книга, 2002. — Т. 2. — 279 с.
6. Білик О.М. Міф і філософія : монографія. — Х. : ЕДЕНА, 2010. — 188 с.
7. Гуцол С.Ю. Психологія міфотворення в сучасній культурі : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05 / Світлана Юрїївна Гуцол; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. — К., 2015. — 39 с.
8. Полисаев О.П. Трансїсторичність соціального міфу : монографія. — К. : Промінь, 2010. — 384 с.
9. Колесникова І.Є. Механізм смислогенезу особистості в онтогенезі: морфогенетичний та онтологічний контекст : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 / Ірина Євгенїївна Колесникова; НПУ ім. М. Драгоманова. — К., 2011. — 19 с.
10. Держко І.З. Ціннісний вимір антропологічних смислів класичної і некласичної метафізики : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.05 / Ігор Зеновійович Держко; ЛНУ ім. І. Франка. — Львів, 2011. — 32 с.
11. Теорія смислу в гуманітарних дослідженнях та інтенціональні моделі в точних науках / М.В. Попович та ін.; за ред. акад. НАН України М.В. Поповича. — К. : Наук. думка, 2012. — 454 с.
12. Маклюэн М. Понимание медиа: внешние расширения человека / пер. с англ. В.Г. Николаева. — М.; Жуковский : «Канон-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. — 464 с.
13. Маклюэн М. Телевидение. Робкий гигант / М. Маклюэн ; пер. с англ. // Современные проблемы личности. — М., 2001. — № 1. — С. 138–148.
14. Прудникова О.В. Антропологічні обрії інформаційної культури віртуального простору // Політологічний вісник. Зб. наук. праць. — К., 2014. — Вип. 75. — С. 71–80.
15. Прудникова Е.В. Влияние телевидения на развитие информационной культуры современного общества // Современный научный вестник. Научно-теоретический и практический журнал. — 2015. — № 2 (249). — С. 117–123.
16. Лосев А.Ф. Миф. Число. Сущность : сборник / послеслов. Л.А. Гоготишвили, В.П. Троицкого. — М. : Мысль, 1994. — 919 с.
17. Лосев А.Ф. Диалектика мифа [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://yanko.lib.ru/books/philosoph/losev-dialektika_mifa-a.htm
18. Лосев А.Ф. Античная философия истории [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://sno.pro1.ru/lib/losev/index.htm>
19. Дзьобань О.П., Жданенко С.Б. Віртуальна реальність: метафізичний сенс // Вісник Нац. юрид. академії України ім. Я. Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А.П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2012. — Вип. 2 (12). — С. 97–104.
20. Дзьобань О.П., Жданенко С.Б. Віртуальні комунікації: роль і місце у сучасному світі // Правова інформатика. — № 2 (46). — 2015. — С. 9–16.
21. Дзьобань О.П., Мелякова Ю.В. Рациональні засади віртуальної реальності // Політологічний вісник. Зб. наук. праць. — К. : ІНТАС, 2012. — Вип. 59. — С. 8–15.
22. Дзьобань О.П., Мануйлов Є.М. Віртуальні комунікації: до проблеми філософського осмислення сутності // Вісник Нац. ун-ту «Юридична академія України ім. Я. Мудрого». Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А.П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2015. — № 3 (26). — С. 7–19.
23. Дзьобань О., Соснін О. Інформаційне суспільство як мережево-комунікативний простір управління // Віче. — 2015. — № 10. — С. 7–13.
24. Степаненко М.Д. Сучасні трансформації життєвого простору особистості як поля її життєтворчості // Гуманітарний часопис. — 2005. — № 3. — С. 45–49.
25. Ігнатко В. Ціннісні пріоритети життєвого простору людини індустріальної та постіндустріальної епохи // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В.М. Вашкевич. — К. : Гілея, 2016. — Вип. 111 (8). — С. 175–179.

References

1. Mostepanenko, A.M. (1969). *Problema universalnosti osnovnykh svoystv prostranstva i vremeni [The problem of universality of the basic properties of space and time]*. Leningrad: Nauka [in Russian].
2. Rassel, B. (2001). *Problemy filosofii [Problems of Philosophy]*. Novosibirsk: Nauka [in Russian].
3. Elhova, O.I. (2011). Ontologicheskoe sodержanie virtualnoj realnosti [Ontological content of virtual reality]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Ufa: BGU [in Russian].
4. Bourbaki, N. (1963). *Ocherki po istorii matematiki [Essays on the history of mathematics]*. (I.G. Bashmakova, Transl.). Moscow: Inostrannaja literetura [in Russian].
5. Kassirer, E. (2002). *Filosofija simvolicheskikh form [Philosophy of symbolic forms]*. (Vols. 3.). (S.A. Romashko, Transl.). Moscow, SPb. : Universitetskaja kniga [in Russian].
6. Bilyk, O.M. (2010). *Mif i filosofija [Myth and Philosophy]*. Kharkiv: EDENA [in Ukrainian].
7. Hutcol, S.YU. (2015). Psykholohiia mifotvorennia v suchasni kulturi [Psychology involving the formation in modern culture]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv: In-t psyholohii im. G.S. Kostiuka [in Ukrainian].
8. Polysaiev, O.P. (2010). *Transistorychnist sotsialnoho mifu [The transhistoricity of the social myth]*. Kyiv: Promin [in Ukrainian].
9. Kolesnykova, I. Ye. (2011). Mekhanizm smyslohenezu osobystosti v ontogenezi: morfohenetychnyi ta ontolohichnyi kontekst [The mechanism sensegenesis personality in ontogenesis: morphogenetic and ontological context]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv: NPU im. M. Drahomanova [in Ukrainian].
10. Derzhko, I.Z. (2011). Tsinnisnyi vymir antropolohichnykh smysliv klasychnoi i neklasychnoi metafizyky [Valuable anthropological dimension of meaning classical and non-classical metaphysics]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Lviv: LNU im. I. Franka [in Ukrainian].
11. Popovych M.V. et al. (2012). *Teoriia smyslu v humanitarnykh doslidzhenniakh ta intensionalni modeli v tochnykh naukakh [The theory of meaning in humanities research and intensional model in the exact sciences]*. (M.V. Popovych, Ed.). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
12. McLuhan, M. (2003). *Ponimanie media: vneshnie rasshirenija cheloveka [Media understanding: external expansion of man]*. (V.G. Nikolaev, Transl.). Moscow; Zhukovskij: Kanon-press-C, Kuchkovo pole [in Russian].
13. McLuhan, M. (2001). Televidenie. Robkij gigant [TV. The timid giant]. *Sovremennye problemy lichnosti – Modern problems of personality, 1*, 138–148 [in Russian].
14. Prudnykova, O.V. (2014). Antropolohichni obrii informatsiinoi kultury virtualnogo prostoru [Anthropological horizons of virtual space information culture]. *Politologichnyi visnyk – Political Science Journal, 75*, 71–80 [in Ukrainian].
15. Prudnykova, E.V. (2015). Vlihanie televidenija na razvitie informaciiionnoy kultury sovremennoho obshchestva [The influence of television on the development of the information culture of modern society]. *Sovremennyy nauchnyj vestnik – The modern scientific bulletin, 2 (249)*, 117–123 [in Russian].
16. Losev, A.F. (1994). *Mif. Chislo. Sushchnost [Myth. Number. Essence]*. Moscow: Mysl [in Russian].
17. Losev, A.F. (2007). Dialektika mifa [Dialectics of Myth]. *yanko.lib.ru*. Retrieved from http://yanko.lib.ru/books/philosoph/losev-dialektika_mifa-a.htm [in Russian].
18. Losev, A.F. (2015). Antichnaja filosofija istorii [Ancient philosophy of history]. *sno.pro1.ru*. Retrieved from <http://sno.pro1.ru/lib/losev/index.htm> [in Russian].
19. Dzoban, O.P., & Zhdanenko, S.B. (2012). Virtualna realnist: metafizychnyi sens [Virtual reality: the metaphysical meaning]. (A.P. Hetman, Ed.). *Visnyk Nats. yuryd. akademii Ukrainy im. Ya. Mudroho – Bulletin of the Yaroslav Mudry National Law University, 2 (12)*, 97–104 [in Ukrainian].
20. Dzoban, O.P. & Zhdanenko, S.B. (2015). Virtualni komunikatsii: rol i mistse u suchasnomu sviti [Virtual communication: the role and place in the modern world]. *Pravovaya informatika – Legal Informatics, 2 (46)*, 9–16 [in Ukrainian].
21. Dzoban, O.P. & Meliakova, Yu.V. (2012). Ratsionalni zasady virtualnoi realnosti [Rational principles of virtual reality]. *Politolohichnyi visnyk – Political Science Journal, 59*, 8–15 [in Ukrainian].
22. Dzoban, O.P. & Manuilov, Ye.M. (2015). Virtualni komunikatsii: do problemy filosofskoho osmyslennia sutnosti [Virtual communication: the problem of philosophical reflection essence]. *Visnyk Nats. un-tu «Yurydychna akademiia Ukrainy im. Ya. Mudroho» – Journal of the Yaroslav Mudry National Law University, 3 (26)*, 7–19 [in Ukrainian].
23. Dzoban, O. & Sosnin, O. (2015). Informatsiine suspilstvo yak merezhevo-komunikatyvnyi prostir upravlinnia [Information Society as a network-communicative space management]. *Viche – Viche, 10*, 7–13 [in Ukrainian].
24. Stepanenko, M.D. (2005). Suchasni transformatsii zhyttievoho prostoru osobystosti yak polia yii zhyttietvorchosti [Modern transformation of living space as individual fields of life creation]. *Humanitarnyi chasopys – Humanities Journal, 3*, 45–49 [in Ukrainian].
25. Ihnatko, V. Tsinnisni priorytety zhyttievoho prostoru liudyny industrialnoi ta postindustrialnoi epokhy [Value priorities living space of human industrial and post-industrial era]. (V.M. Vashkevych, Ed.). *Hileia – Gilea, 111 (8)*, 175–179 [in Ukrainian].